

7. Robert Adolf Klostermann och hans slaviska boksamling vid Göteborgs universitetsbibliotek: Några proveniensfrågor

Antoaneta Granberg & Taissia Goriounova

Böcker, precis som människor, har sina öden. Boksamlingar föds och fylls omtänksamt på med nya exemplar som boksamlaren systematiserar och vårdar. En privat samling används främst av ägaren själv och avspeglar ägarens intressen. Efter samlarens bortgång skingras inte sällan samlingen, böckerna flyttas till nya platser, integreras i andra samlingar och bygger nya kunskapskluster. Ibland fortsätter samlingen att hållas samman och kan användas i ett nytt sammanhang, med en museal betydelse som ett minne över samlaren.¹

Privata boksamlingar utgör en viktig del av Göteborgs universitetsbibliotek (UB). Det är ett komplicerat material som både berikar biblioteket med unika exemplar och bär ett tydligt spår av sin skapares intellektuella liv samt avspeglar epokens kultur. Dessa samlingar är ofta länkade till flera tidigare boksamlare och kan ge en insikt och viktiga ledtrådar till rekonstruktionen av äldre boksamlingar och genom detta bidra till bok- och kunskaphistoria. Därför är det angeläget att de bevaras och studeras i sin helhet.

Boksamlingen som presenteras i detta kapitel tillhörde den tyske bysantinologen och slavisten Robert Adolf (Rolf) Klostermann (1907–1983). Den innehåller litteratur på ryska, tyska och andra språk mest rörande teologi och kyrkohistoria i olika slaviska länder, främst i Ryssland.² Samlingen omfattar cirka 600 volymer och är ett unikt vittnesbörd till perioden 1920–1980. Den omfattar mellankrigstiden, andra världskriget, efterkrigstiden och tiden kring kalla kriget, som är representerad av bland annat flera böcker med kommunistisk och ateistisk propaganda.

Böckerna i Klostermannsamlingen (vidare samlingen) har kommit dit på olika vägar. Många av böckerna har stämplor och signaturer av flera tidigare

1 Irina V. Lesovaja, "Častnaja knižnaja kolekcija: memorial'nyj aspekt", *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstva* 19, nr 2 (2014): 83.

2 Förutom böcker på ryska och tyska innehåller samlingen böcker på bulgariska, engelska, fornkyrkslaviska, franska, italienska, litauiska, polska, serbiska, slovenska, svenska och ukrainska.

ägare. År 2008 undersökte Antoaneta Granberg, Mirja Varpio och Hans Åkerström samlingen och publicerade en katalog över de äldre böckerna i den, med en introduktion som berättar om samlingens historia, Rolf Klostermanns liv och hans professionella karriär i Tyskland och i Sverige.³ I denna katalog inkluderas bland annat information om böckernas proveniens. En av böckerna i samlingen, nämligen *Cvĕtnik*, tryckt i Počaev 1891 (med falskt år på titelbladet, 1790), finns mer utförligt beskriven i Granberg och Varpios katalog över slaviska kyrilliska handskrifter och äldre tryck som bevaras vid UB och Stifts- och Landsbiblioteket i Skara.⁴

Detta kapitel är ett samarbete mellan UB och Institutionen för språk och litteraturer, Humanistiska fakulteten vid Göteborgs universitet. Det tar sitt avstamp i den tidigare forskningen kring samlingen. Genom finansiering från Apotekare Gustaf Bernströms fond, har Taissia Goriounova kunnat ansluta till arbetet med att inventera, kategorisera och systematisera hela samlingen. Detta arbete genomfördes under perioden 2018–2020. Vi använde EndNote för att skapa poster med beskrivningar av materialet i samlingen. Projektet ledde till att flera intressanta exemplar upptäcktes och gav nya ledtrådar till samlingens historia.

Först redogör vi för hur samlingen skapades och hur den kom till UB. Därefter fördjupar vi oss i några proveniensfrågor som rör bland annat böcker som tidigare tillhörde slavisten Fritz Lieb (1892–1970) samt ett tidigare okänt exemplar av *Christliches Gesangbuch* (1823, Sankt Petersburg) som har intressant provenienshistoria.

Robert Adolf Klostermann – forskare, bibliotekarie och boksamlare

Det är svårt att beskriva Robert Adolf Klostermann som person. Något känt arkiv efter honom kunde vi inte hitta även om det finns enstaka brev från honom i olika arkivsamlingar, bland annat brev till vännen Axel Boëthius (1889–1969) i handskriftssamlingen på UB.⁵ Många som kände honom professionellt och privat är inte i livet. Det finns några få minnen av honom som vittnar om att han tydligen var en mycket reserverad person. Latinisten

3 Antoaneta Granberg, Mirja Varpio och Hans Åkerström, *Klostermann's Slavic collection at the Gothenburg University Library in Sweden* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2008).

4 Antoaneta Granberg och Mirja Varpio, *Church Slavonic books in Sweden: Gothenburg and Skara: Catalogue* (Gothenburg: University of Gothenburg, 2009), 80–82 (nr 16).

5 Klostermann till Axel Boëthius, dat. 31 mars 1949, 14 juni 1949, 14 juli 1967, 26 november 1967; Axel Boëthius till Rolf Klostermann, dat. 2 juni 1949, Axel Boëthius papper, GUB.

Erna Roos, fil.lic. och biblioteksråd, var verksam vid klassiska institutionen, Göteborgs universitet, under perioden 1959–1968. Under denna tid blev hon bekant med Rolf Klostermann och hans hustru Ingeborg (född Dickson). Under ett telefonsamtal med Antoaneta Granberg, berättade Erna att paret Klostermann tillbringade mycket tid i sin lägenhet i Rom i början på 1960-talet. Lägenheten fungerade som en mötesplats för internationella och svenska forskare som vistades vid Svenska institutet i Rom.⁶

År 2007 publicerades en mer omfattande artikel om hans forskning av Jena von Detlev och Susanne Concha Emmrich.⁷ Boksamlingen står inte i centrum för denna artikel utan författarna fokuserar huvudsakligen på Klostermanns forskning. Flera frågor kring samlingen, bland annat proveniensfrågorna, förblir oklara och kräver fortsatt undersökning. Det är därför värt att försöka få en uppfattning om Klostermann som person och forskare genom att studera hans boksamling och tyda historien som den har att berätta.

Robert Adolf Klostermann är född den 16 november 1907 i Kiel som andra son till teologiprofessorn Erich Klostermann (1870–1963) och Melania Klostermann, född Smugge, (1879–1952).⁸ Av ägarsignaturen i böckerna att döma börjar Rolf Klostermann samla sitt ryska bibliotek redan vid 20-årsålder. Några böcker får han från sin mor, andra köper han själv. Klostermann signerar och daterar sina böcker, som i början handlar mest om rysk historia och språk.

Klostermann börjar sina universitetsstudier 1928 vid universitetet i Königsberg där han studerar historia, slavisk filologi, polska och ryska samt religionshistoria. Samma år lämnar han sin ägarsignatur i en lärobok i rysk historia av professor Sergej Fëdorovič Platonov (1860–1933), *Učebnik'' russkoj istorii dlja srednej školy* (Petrograd, 1916). Klostermanns ägarsignatur

6 I ett brev till Axel Boëthius, skrivet av Klostermann från Rom, anger Klostermann adressen "Rom, Via Annia Faustina 1", vilket mest troligt är adressen till deras lägenhet. I brevet nämns också Axel Boëthius besök hos Klostermann i Rom. Rolf Klostermann till Axel Boëthius, 26 november.

7 Jena von Detlev, och Susanne Concha Emmrich, "Von Maria Pawlowna zum heiligen Eugenius von Trapezunt Auf Spuren des Slawisten und Kirchenhistorikers Robert Adolf Klostermann in Thüringen und Sweden", *Zeitschrift des Vereins für Thüringische geschichte* 61 (2007): 181–214.

8 "Klostermann, Erich", *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 4 (1992): spalt 89–92); Kurt Aland, "Klostermann, Erich", i *Neue Deutsche Biographie*, 1979, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116234946.html>. I uppslaget om Erich Klostermann stavas hustruns namn Melanie, men i hennes ägarstämpel som syns på flera av böckerna i samlingen stavar hon sitt namn Melania. Korta biografiska upplysningar om Rolf Klostermann finns i Paul Harnesk, red., *Vem är vem? Götaland, utom Skåne, Halland, Blekinge* (Stockholm: Vem är vem, 1965), 604.

på försättsbladet av denna bok är skriven på ryska och med gammalstavning (förrevolutionär stavning): ”Р. Клостерманъ 1928 г. Кенигсбергъ” (*R. Klostermann ’’ 1928 g. Kenigsberg ’’*).⁹ Klostermann stavar sitt namn och ortnamnet med hårt tecken på slutet. Efter Oktoberrevolutionen 1917 införs i Ryssland en stavningsreform som avskaffar bland annat några bokstäver i det kyrilliska alfabetet, som förknippas med kyrkans skrifter, bland annat bokstaven ъ i slutet av ord. Denna bokstav kallas hårt tecken och den brukar translittereras som ’’ på svenska. Sådana bokstäver som tas bort vid stavningsreformen och som förknippas med den ortodoxa kyrkan och dess språk, kyrkslaviska, fortsatte att användas av bland annat exillyssrar.

Att Klostermann väljer att använda sig av gammalstavning så långt som tio år efter genomförandet av stavningsreformen kan med största sannolikhet ses som ett politiskt ställningstagande. Det finns flera sådana exempel i samlingen, i Klostermanns ägarsignatur och i olika anteckningar skrivna med gammalstavning. I denna kontext kan även vara av intresse att nämna att samlingen innehåller flera utgåvor av rysk exillitteratur som också använder sig av förrevolutionär stavning så långt som fram till på 1940-talet. Exemplet av *Učebnik ’’ russkoj istorii dlja srednej školy* i samlingen har en tidigare ägarsignatur på titelsidan, *D.A. Serebrennikova*, skriven med bläck och överstruken med blyerts. I boken finns noteringar med blyerts och röd penna, på ryska och tyska, mest troligt skrivna av olika personer.

Samma år köper filosofie studenten Rolf Klostermann en rar Münchenutgåva om rysk historia av den kände historikern Evgenij Francevič Šmurlo (1853–1934), *Istorija Rossii 862–1917 (Mjunchen ’’: Grad ’’ Kitež ’’*, 1922).¹⁰ På bokens försättsblad finns Klostermanns ägarsignatur, med blyerts, på ryska och på tyska: ”Клостерманъ 1928 г. Robert Adolf Klostermann stud. phil.”. Redan i början av sina studieår börjar Klostermann köpa böcker om

9 ’R. Klostermann, år 1928, Königsberg’. Översättning av ryska benämningar till svenska anges i denna artikel inom enkla citationstecken. Alla ryska ord, inklusive ägarsignatur, som translittereras i artikeln anges i kursiv. Translitterationen följer reglerna som tillämpas av den internationella tidskriften *Scando-Slavica* (<https://www.tandfonline.com/toc/ssl/20/current>).

10 Den ryska monarkistiska bokhandeln och förlaget *Grad Kitež* (1920–1942, i tyska källor: Grad Kitesch) och förlaget *Mednyj vsadnik* (1922–1928), verksamma i Berlin och München, grundas och finansieras av hertig G.N. von Leuchtenberg. Bokhandeln *Grad Kitež* erbjuder både ny litteratur och äldre böcker som givits ut i Ryssland före Oktoberrevolutionen. Genremässigt säljer denna bokhandel skönlitteratur, barnlitteratur, politisk litteratur och memoarer samt emigrantperiodika. *Grad Kitež* är även återförsäljare åt andra ryska emigrantförlag. Under sina sista år fungerar *Grad Kitež* endast som bokmagasin och bokhandel, se Pëtr Bazanov, ”Publishing houses of Duke Georgiy N. Leykhtenbergskiy ’Grad Kitezh’ and ’Detinets’”, *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta kul’ tury i iskusstv* 20, nr 3 (2014): 72–78.

rysk historia, särskilt rysk medeltidshistoria, och under åren kommer detta kunskapsområde att bli bland de mest representerade i hans boksamling.

Bland läroböckerna i ryska som Klostermann förvärvar under sina högskoleår kan en parlör av S.L. Werblunski nämnas, *Handbuch der Russischen Umgangssprache* (Berlin, [1884]). Boken köpes förmodligen antikvariskt och har en tidigare ägarsignatur av Maria Wirth på titelsidans revers. Denna typ av läromedel antyder att i början av 1900-talet är det fortfarande populärt att använda parlörer i undervisningen i ryska vid tyska universitet. Parlörer får annars sin största spridning i början av 1800-talet då det viktigaste målet med språkstudier är att snabbt kunna lära sig förstå och konversera på ryska. På den tiden studeras det ryska språket mest via privata lektioner och självstudier. I Preussen däremot anser man redan 1809 vikten med ryskspråkiga studier och ryskan införes därför i skolundervisningen jämsides med franskan.¹¹

Klostermanns mor, Melania, behärskar ryska och hon hjälper Rolf (som Robert Adolf helst ville kallas) med hemundervisning i språket. Några av hennes böcker finns bevarade i hans boksamling. Dessa böcker visar att Melania fortsätter att köpa ryska böcker fram till början av andra världskriget. Bland böckerna som har ägarstämpel med hennes namn – Melania Klostermann, Halle (Saale), Jägerplatz 15 – finns till exempel några band av den mycket populära antologiserien *Sbornik 'Antologi'*, som publiceras av Petersburgs förlagssällskap *Znanie 'Kunskap'* (1904–1913). Där ingår verk av kända författare som Maksim Gor'kij, Ivan Bunin, Leonid Andreev, Aleksandr Kuprin, Nikolaj Garin-Michajlovskij med flera. En annan intressant bok i samlingen som tidigare tillhört Melania Klostermann är memoarerna *Moi vospominanija: Lavry, Stranstvija, Rodina* ([München, 1923]) 'Mina memoarer: Lagrar, Kringflackande, Fosterland' av den ryska skådespelaren, regissören, kritikern och författaren greven Sergej Volkonskij (1860–1937).

I samband med utvecklingen av faderns, professor Erich Klostermann, akademiska karriär flyttar hans familj till olika städer, bland annat Strasbourg, Freiburg, Münster, Königsberg, Halle, Hamburg och Leipzig. I Leipzig skriver Rolf Klostermann sin doktorsavhandling under handledning av professor Friedrich (Fëdor Aleksandrovič) Braun (1862–1942), germanist

11 K.-M. Šelike, "Iz istorii prepodavanija russkogo jazyka inostrancam: Russkij jazyk v Germanii (XIX-načalo XX vv.)", *Russkij jazyk za rubežom* nr 4 (60) (1979): 64–66.

och framstående kännare av fornlitteratur. Klostermann disputerar år 1932. Hans avhandling *Maxim Grek in der Legende. Ein Beitrag zur russischen Hagiographie* handlar om ryska ortodoxa kyrkans store lärare och martyr Maxim Grek (1475–1556). Avhandlingen publiceras något senare i *Zeitschrift für Kirchengeschichte* (53). Klostermanns vetenskapliga intresse för hagiografi speglas av det stora antalet böcker i detta ämne i hans boksamling.

Under åren 1934–1938, tack vare sin fars rekommendation, får Rolf Klostermann möjligheten att arbeta vid Thüringischen Landeshauptarchiv Weimar med arkivet efter ryska storfurstinnan och storhertiginnan av Sachsen-Weimar-Eisenach Maria Pavlovna (1786–1859). Detta arkiv förseglas efter hennes död i 1859 och dess undersökning och offentliggörande är därför av stort vetenskapligt intresse. Maria Pavlovna är mycket begåvad både musikaliskt och konstnärligt; hon studerar historia och filosofi vid universitetet i Jena och har viktiga bekantskaper i de konstnärliga kretsarna som till exempel med poeterna Goethe och Schiller och kompositören Franz Liszt. Hon brevväxlar också med många samtida framträdande ryska politiker och kulturprofiler som reformpolitikern Michail Speranskij, historikern Nikolaj Karamzin, poeten Vasilij Žukovskij, general Aleksej Bibikov med flera.

Klostermann får den unika möjligheten att beviljas tillgång till ett helt utforskat arkiv. Storhertiginnan Maria Pavlovnas arkiv är, som sagt, inte tillgängligt för allmänheten sedan hennes bortgång i 1859. Enligt hans första rapport *Aus der russischen Korrespondenz der Grossfürstin Maria Paulowna* 'Om den ryska korrespondensen av storfurstinnan Maria Pavlovna', som han skriver i november 1934, innehåller handlingarna mängder av tidigare okänt material.¹² Detta material innehåller viktig korrespondens som belyser politiska händelser och det behöver därför ges ut i en vetenskaplig publikation. År 1935 får Klostermann ett stipendium för att förbereda en sådan publikation. Han fortsätter arbetet med sitt manus fram till 1938 då det blir allt svårare att uppehålla kontakterna med Thüringischen Landeshauptarchiv Weimar och situationen med utgivningen av hans manus förblir oklar.

Arbetet om Maria Pavlovna och hennes arkiv är Rolf Klostermanns livslånga verk. Han fortsätter arbetet med sin monografi sporadiskt även efter sin flytt till Sverige, dock utan att komma till skott med en publikation, mest

12 von Detlef och Emmrich, "Von Maria Pawlowna zum heiligen Eugenios von Trapezunt", 185.

troligt på grund av problem med arkivinstitutionen samt juridiska problem rörande publiceringsförbud som lämnades av Maria Pavlovna själv. Spåren efter Klostermanns manus till boken om Maria Pavlovnas arkiv försvinner, tyvärr, efter hans bortgång 1983. Jena von Detlef och Susanne Concha Emmrich kunde inte heller hitta några spår efter detta manus.¹³

Det är inte så mycket som kan sägas om Klostermanns politiska åsikter. Han blir medlem i Jung Stahlhelm 1934 men medlemskapet blir kortvarigt eftersom partiet upplöses 1935.¹⁴ Det är svårt att bedöma om detta medlemskap kan säga något om Klostermanns egna politiska åsikter i en tid då alla unga människor i Tyskland tvingas till någon sorts medlemskap i scoutorganisationer. Medlemskapet i Stahlhelm har en viss ekonomisk fördel samtidigt som det hindrar att Klostermann dras in i Wehrmacht.¹⁵ Klostermann haltar, till följd av att han drabbades av polio som barn, och är därför inte kallad till militärtjänst och deltar inte heller som soldat i andra världskriget. I stället får han arbeta med diverse uppdrag där hans språkkompetens och kunskaper om slavisk kultur utnyttjas av tyska staten.

Under perioden 1938–1941 publicerar Klostermann flera översättningar från polska. Bland dessa är översättningen av Emil Kurónskis studie från 1934 om den polska minoriteten i Tyskland, *Die Polen in Deutschland nach den amtlichen Volkszählungen* (originaltitel *Polacy w Niemczech w urzędowych spisach ludności, Sprawy Narodowościowe*), som gavs ut i *Nationalitätenfragen* (Jg. 12, [1938], nr 4–5, [Berlin-Dahlem]). På titelbladet av exemplaret ur samlingen ges följande information: ”Publikationsstelle: Nur für den Dienstgebrauch! Die Zahlen am Rande bezeichnen die Seiten des polnischen Originals”.¹⁶ Publikationsstelle Berlin-Dahlem, vid det Preussiska biblioteket och statsarkivet, har huvudsakligen uppgiften att under

13 von Detlef och Emmrich.

14 Den tyska politiska och militära organisationen Stahlhelm (tyska för 'stål hjälm') och dess ungdomsrörelse Jung-Stahlhelm, grundas 1918. Initialt förknippas inte organisationen med något politiskt parti utan den syftar till att samlar första världskrigets frontsoldater till kamp för de nationella idealen. Stahlhelm utvecklas dock senare till att vara en stark högerorienterad stödorganisation till Deutschnationale Volkspartei. År 1931 deltar Stahlhelm i den så kallade Harzburgfronten. Det förekommer ständiga slitningar mellan Stahlhelm och nazisterna. År 1934 görs ett försök att lösa detta genom att ansluta Stahlhelm, inklusive dess ungdomsrörelse, till SA. Försöket misslyckas och 1935 förbjöds organisationen som upplöses i november samma år. Se *Svensk uppslagsbok* (Malmö, 1959), spalt 175.

15 Heike Anke Berger, *Deutsche Historikerinnen 1920–1970: Geschichte zwischen Wissenschaft und Politik* (Frankfurt: Campus, 2007), 161.

16 Stencilen trycktes enbart för internt bruk och i ett begränsat antal exemplar. Förutom på UB finns den bevarad i endast få exemplar på några tyska bibliotek och på Library of Congress där handlingar ur Publikationsstelle Berlin-Dahlems arkiv hamnade efter kriget.

perioden 1931–1945 främja tysk forskning i öst samt observera och, genom omfattande översättningar i väst, dokumentera polsk och annan forskning. Publikationsstelle Berlin-Dahlem är Rolf Klostermanns arbetsplats fram till krigets slut.¹⁷ Eftersom han är anställd som vetenskaplig assistent måste han följa med när det Preussiska biblioteket evakueras under kriget till Jelenia Góra i Schlesien.¹⁸

Även under krigsåren fortsätter Klostermann att skaffa ryska böcker. Det är svårt att säga exakt på vilket sätt de införskaffas, om det är genom något antikvariat, genom en organisation som tar hand om ägarlösa böcker eller genom privatpersoner som säljer ut böcker. Böckerna innehåller i alla fall en hel del noteringar och markeringar som kan tolkas på olika sätt. I ett exemplar av Vsevolod Solovjevs bok *Staryj dom* 'Ett gammalt hus' (Sankt Petersburg, 1903), på dess bakre försättsblad, finns en svag blyertsmarkering med datum: 21/VI–43 r. '21 juni år 1943'. På titelbladet finns stämpel från Maria gymnasiums bibliotek i Helsingfors och stämpel från den tyska krigscensuren, samt bokstaven "V". På försättsbladet finns förmodligen antikvariatsmarkering med blyerts "on" (eller *op* om det är ryska) samt bibliotekssignum 13 V på bakre pärmens insida.

Efter kriget fortsätter Klostermann sin akademiska karriär. 1945 blir han docent vid universitetet i Göttingen där han får tjänst vid universitetsbiblioteket. I boksamlingen finns några böcker med ägarstämpel som innehåller hans adress i Göttingen, nära universitetet: "Dr. R. A. Klostermann, Göttingen, Wilhelm-Weber-Straße 29". År 1946 undervisar han vid universitetet i Göttingen men någon forskningsanställning vid universitetet får han inte eftersom tjänsten redan är upptagen av en annan forskare vars forskningsområde är nära Klostermanns.¹⁹ Han ansöker samtidigt om ett visum till Sverige för att kunna förenas med sin fästmö, Ingeborg Dickson, och söka möjligheter att fortsätta med sin forskning.

Ingeborg Dickson (1915–1984) är dotter till Bell Gibson och bankdirektören George Dickson. Relationen mellan Ingeborg och Rolf daterar till tiden före kriget då de träffar varandra och förlovar sig, men det är först

17 Michael Burleigh, *Germany turns Eastwards: A study of 'Ostforschung' in the Third reich* (London: Pan, 2002); Frank Förster, *Die "Wendenfrage" in der deutschen Ostforschung 1933–1945: Die Publikationsstelle Berlin-Dahlem und die Lausitzer Sorben*, Schriften des Sorbischen Instituts 43 (Bautzen: Domowina, 2007).

18 von Detlef och Emmrich, "Von Maria Pawlowna zum heiligen Eugenios von Trapezunt".

19 Berger, *Deutsche Historikerinnen 1920–1970*, 300.

efter kriget, år 1948, som det blir möjligt för dem att gifta sig och för Rolf Klostermann att flytta till Göteborg. Om deras relation vittnar ett brev från Axel Boëthius som har bevarats i UB:s arkiv. Samma år, 1948, lämnar han sin ägarsignatur ”Rolf Klostermann 1948 Göteborg” i en av sina böcker, *Pravoslavnaja cerkov' v sovětskoj Rossii. Čast' pervaja: Vremja Patriarcha Tichona: Nezavisimaja Cerkov' v bezbožnom gosudarstvě* ’Den ortodoxa kyrkan i Sovjetiska Ryssland. Del 1: Patriark Tichons tid: En oberoende kyrka i en gudlös stat’. Denna bok är tryckt i typografin *Zarja* i Shanghai, knappt ett år tidigare, 1947. Bokens författare, prästen Kirill Zajcev (1887–1975) tjänstgör i Shanghai från 1945 till 1949.²⁰ Boken är en anspråkslös broschyr som beskriver första åren av Sovjetrepubliken och dess dekret rörande kyrkan, staten och skolan samt hur dessa dekret genomfördes i praktiken. I boken ligger dessutom en liten bilaga som skickades 1950 tillsammans med en bok utgiven av en kollega på Publikationsstelle Berlin-Dahlem, den kvinnliga historikern Dr. Hildegard Schaefer.²¹

I samlingen finns flera böcker utgivna i Shanghai och Harbin, vilka visar hur snabbt forskningsinformation och publikationer sprids i efterkrigstiden. Dessutom är dessa böcker av intresse eftersom de illustrerar det kulturella livet i Fjärran östern och dess anknytning till det europeiska. Under 1920–1940-talet bor cirka 300 000 ryssar bara i Shanghai och denna tid präglas av ganska frenetisk utgivningsverksamhet på ryska och andra språk, av alla möjliga genrer och politiska inriktningar. Det finns över 70 förlag, som ofta är kortlivade och som byter ofta ägare. Bokproduktionen i dessa förlag är av varierande kvalitet men de lyckas med uppgiften att ge ut både moderna och klassiska ryska författare, religiös och filosofisk litteratur och beskrivningar av Fjärran Östern. Även ett flertal tidningar och tidskrifter ges ut, bland dessa kvinnotidskriften *The Modern Woman* och tidskrifter för barn. Det litterära Shanghai har vid denna tid mycket täta förbindelser med ryska författare i Europa. Tidskriften *Russkie zapiski* ’Ryska anteckningar’ ger till exempel ut samproduktioner i Paris och Shanghai. Dessutom är billiga

20 Amir Aleksandrovič Chisamutdinov, *Russkie literaturny-emigranty v Kitae: Materialy k slovarju (1-ja polovina XX v.)* (Vladivostok: Izdatel'stvo Dal'nevostočnogo universiteta, 2017), 54.

21 Berger, *Deutsche Historikerinnen 1920–1970*, 158.

Клоостерманн 1928.

Robert Adolf Klostermann
stud. phil.

Spitz P. 258

P. Klostermann
1928.
Клиссберг

Dr. R. A. Klostermann
Göttingen, Wilhelm-Weber-Straße 29
Januar 1940

R. A. Klostermann
1928
- Göttingen

R. A. Klostermann
1929.

Robert Adolf Klostermann
stud. phil. 1929

Melanie Angewandte
Kloostermanne na godbyu
namk me P. Terusenber.
Kunio 10/XV 1909.

förlag i Shanghai attraktiva för europeiska och amerikanska författare.²² I och med att kommunistiska trupper under Mao Zedong avancerar på slutet av 1940-talet läggs alla förlag ner och ett stort antal ryssar emigrerar vidare till Filippinerna och Australien. Många ryssar tvingas flytta tillbaka till Ryssland och hamnar därefter i Stalins Gulag.

1949 blir Klostermann inbjuden som gästföreläsare på den teologiska fakulteten vid universitetet i Uppsala där han håller tre föreläsningar om östkyrkan.²³ Året därpå, 1950, får han ett arbetstillstånd som ”språklärare i privatundervisning och översättare”.²⁴ Under 1950-talet fortsätter Klostermann sitt arbete med bysantinsk-slavisk medeltida kultur och litteratur och försöker samtidigt etablera sig vid Göteborgs högskola.²⁵ Hans publikation *Die slavische Überlieferung der Makariusschriften* (1950) ges ut av Kungliga Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg (KVVS), vilket är ett fint erkännande av hans forskning. År 1954 ansöker han om docentur vid Göteborgs universitet och publicerar en artikel inom rysk kulturhistoria, ”Vigouroux in russischen Gewand” (Roma, 1954). Året därpå ger Klostermann ut sitt största verk, *Probleme der Ostkirche. Untersuchungen zum Wesen und zur Geschichte der griechisch-orthodoxen Kirche* (Göteborg: KVVS) och blir anställd som hedersdocent – docent utan lön – i bysantinsk-slavisk kulturhistoria vid GU.²⁶

Klostermann tar med sig till Sverige sitt stora och, inom bibliofilkretsar, kända bibliotek. Under sin anställningstid vid GU får han disponera ett rum i Filosofiska fakultetens lokaler i Landeriet för att placera biblioteket, som han planerar att senare donera till UB. Enligt hans universitetskollegors bedömning omfattar Klostermanns bibliotek cirka 146 hyllmeter och är ett av Sveriges största privata slaviska boksamlingar. I Sverige finns flera stora

22 Amir Aleksandrovič Chisamutdinov, *Russkaja slovesnost' v Šanchae* (Vladivostok: Izdatel'stvo Dal'nevostočnogo universiteta, 2014), 64–65.

23 Klostermann till Boëthius, 14 juni 1949. I ett annat brev till Axel Boëthius, daterat drygt ett par månader tidigare, skickar Klostermann en recension som han har skrivit om ”Mönchsland Athos. Mit Beiträgen von F. Dölger-München, E. Weigand-Prag und A. Deindl-Berlin, hrsg. von F. Dölger-München: Bruckmann (1943) 303 S.”. Klostermann till Boëthius, 31 mars 1949.

24 von Detlef och Emmrich, ”Von Maria Pawlowna zum heiligen Eugenios von Trapezunt”.

25 Göteborgs universitet från och med 1954.

26 Magnus Ljunggren, *De slaviska språken i Göteborg* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2014), 4; Magnus Ljunggren, ”De slaviska språken”, i *Personliga tillbakablickar över ämnesområden vid Göteborgs universitet. Ämneshistorisk dokumentation vid Göteborgs universitet*, Seniorakademien Dokumentationsserie 4 (Göteborg: Göteborgs universitet, 2016), 57: ”Med i gemenskapen fanns också en invandrad tysk bysantinist, Rolf Klostermann, som med Gunnar Jacobssons stöd fick eget rum på universitetet och framöver producerade fyra arbeten kring slavisk medeltidskultur, varav två publicerades i Göteborg och två på utländska förlag”.

slaviska boksamlingar bland annat den av professor Johan August Lundell, ”som var av för en privatman väldiga mått och som genom sitt innehåll avspeglar hans vittfamnande intressen. [...] den omfattade allmän språkvetenskap, folklor, pedagogik, huslig ekonomi m.m.”.²⁷ Lundells samling förvärvas av och införlivas med Uppsala universitetsbibliotek 1941. Innehållsmässigt dubblerar Klostermanns samlingen inte Lundells samling utan kompletterar den avsevärt.

I Göteborg fortsätter Klostermann att fylla på samlingen genom inköp både via bokhandel och via antikvariat. I slutet på 1950-talet blir det äntligen möjligt att beställa böcker direkt från Sovjetunionen, vilket Klostermann gör med hjälp av bland annat Gumperts bokhandel i Göteborg, en av de största leverantörerna av vetenskaplig litteratur. Vid inventeringen av hans boksamling upptäcktes i en av böckerna, *O nekotorych osobenmostjach sovremennoj religioznoj ideologii* 'Om några särdrag av den nutida religiösa ideologin' (Moskva, 1964), en följesedel från Gumperts bokhandel, daterad till 25 april 1964. Följesedeln innehåller information om att ”Docent R. A. Klostermann, Viktor Rydbergsgatan 31, Göteborg” har beställt en rysk bok, *Kommunizm i religija* 'Kommunism och religion'.²⁸ Denna beställningslapp samt många andra böcker ur samlingen vittnar om Klostermanns stora intresse för rysk religionshistoria, vilket för honom även innebär intresse för sovjetisk ateistisk propaganda.

Klostermann köper antikvariskt några verk av filosofen Nikolaj Berdjajev (1874–1948) som av ägarsignaturen att döma har tillhört Carl Dymling (1898–1961). Han var svensk litteraturhistoriker, lektor i kristendoms-kunskap och filosofi vid Halmstads allmänna läroverk, men mera känd som inflytelserik radioman och filmdirektör. Dymling var chef för Radiotjänst och Svensk Filmindustri, men i sin ungdom studerar han filosofi och litteraturhistoria vid Göteborgs högskola och skriver en uppsats om just Nikolaj Berdjajev. En bok av den ryska filosofen Vladimir Solov'ev, som har stor betydelse för både Berdjajev, Sergej Bulgakov och andra ryska filosofer skaffar Klostermann förmodligen via Finlands nationalbibliotek. Detta bibliotek har en stor ”Slavonica” samling vilken Klostermann använder

27 Uppsala universitetsbibliotek, *Litteratur inom det slaviska språkområdet ur professor J. A. Lundells boksamling: förvärvad år 1941 och införlivad med Uppsala universitetsbibliotek* (Uppsala, 1947).

28 Denna bok finns dock inte i samlingen. Det är svårt att fastställa om den aldrig levererades eller om den skingrades från samlingen vid senare skede.

flitigt för sina studier. Finlands nationalbibliotek är ett av de viktigaste biblioteken för europeiska slavister; det säljer dubbletter som ursprungligen kommer från avskaffade ryska institutioner, bland dessa Maria gymnasium i Helsingfors. Vid samma tid blir Klostermann även en stor kund hos Basel universitetsbibliotek som säljer dubbletter ur Fritz Liebs slaviska samling. Detta presenteras mer i detalj längre fram i kapitlet.

Vid sin pensionering blir Klostermann uppsagd från sitt biblioteksrum på Landeriet och är tvungen att flytta samlingen. I samband med detta drar han tillbaka den planerade donationen till UB. Efter Rolf Klostermanns bortgång försöker familjen att sälja samlingen. Auktionsverket i Göteborg inkallas och gör bedömningen att den är värd cirka 50 000 kronor men att det blir svårt att sälja den som helhet på grund av samlingens omfattning, språkvariation och dess specifika ämnen.²⁹ Enligt muntligt vittnesbörd tillåter Klostermann några av sina universitetskollegor att välja böcker ur samlingen. En del böcker skänks till Slaviska institutionen vid GU och en del säljs via ett antikvariat i Münster. En mindre del doneras till UB av hans änka, Ingeborg Klostermann.³⁰ Rolf Klostermann ligger begravd på Östra kyrkogård (plats J) i Göteborg. Bredvid honom ligger Ingeborg Klostermann som går bort 1984, bara några månader efter att ha donerat makens boksamling till UB.

Samlingen

Vi vet inte hur böckerna var uppställda av Klostermann i hans eget bibliotek. Det finns inte någon samtida katalog eller förteckning. Vi hittade inte heller några markeringar i böckerna som anger hylla eller ämnesindelning. Boksamlingen stod kvar på Humanistiska fakulteten ett tag efter Klostermanns bortgång, innan den splittrades upp. Den del av samlingen som sedan flyttades till UB flyttades tydligen utan någon inbördes ordning, och en del böcker som inte tillhörde samlingen hamnade tillsammans med

29 von Detlef och Emmrich, "Von Maria Pawlowna zum heiligen Eugenios von Trapezunt", 212.

30 von Detlef och Emmrich.

Klostermanns böcker.³¹ En del av samlingen, huvudsakligen skönlitteratur, införlivades med UB:s allmänna samlingar, medan en annan del bevarades som enskild samling. Den senare har uppenbarligen flyttats runt och blandats med andra samlingar. Vid inventeringen av samlingen hittade vi böcker på slaviska språk från Hvitfeldtska läroverkets bibliotek, böcker på och om kaukasiska språk tillhörande Olof Bertil Andersson samt en del böcker om antropologi och etnografi utgivna efter Klostermanns död, vilka mest troligt har en annan proveniens.

På UB har våra kollegor tidigare försökt att sortera samlingen efter olika kategorier. Det finns kvar några handskrivna lappar i röda plastfickor med benämningar som "Grekiskt", "Berdjaev", "Skönlitteratur", "Religion", "Dubita", "Melania" och "S.A. Hedlunds böcker i Klostermann". Avdelningen "Religion" har indelats i underavdelningar: "Kristna världar", "Kristna ortodoxa", "Bysans", "Slavia ortodoxa", "Serbien", "Ryska världar", och "Judendom". Vid inventeringen delade vi upp samlingen i några större avdelningar som: Bibliografi, Biografi, Etnologi, Filosofi, Historia, Konst, Litteraturvetenskap, Skönlitteratur och Teologi.

Den största delen av böckerna i samlingen handlar om religion och teologi, cirka 136 titlar. Här ingår böcker om bland annat teologisk etik, antireligiösa rörelser, relationerna mellan sovjetstaten och kyrkan samt broschyrer med antikyrklig och ateistisk propaganda. Flera böcker är kommenterade vetenskapliga utgåvor, bland annat hagiografier, det vill säga litterära verk som innehåller levnadsberättelser (*žitija*) av helgon och martyrer. Vidare finns många kommenterade utgåvor av äldre slaviska krönikor, urkunder, historiska brev och predikan samt arabiska och persiska källor i kommenterade översättningar till ryska.

Samlingen utgörs inte av perfekta exemplar. Böckerna har tappat sidor och blivit ombundna; de bär ofta på spår efter många ägare. Vissa har slitna band som visar att de har gjort en lång resa innan de hittade sin plats i samlingen. Samlingen är först och främst ett arbetsbibliotek. I böckerna

31 Även om en boksamling flyttas till en statlig institution finns det inte alltid någon garanti för dess bevarande. Detta händer till exempel med boksamlingen tillhörande den polske slavisten, etnografen, forskningsresanden och bibliofilen Andrzej Kucharski (1795–1862). Samlingen skingras efter att den kommit till universitetsbiblioteket i Odessa och sprids över olika avdelningar på biblioteket. Böckerna finns numera i bibliotekskatalogen utan några hänvisningar till dess proveniens. A. V. Velikodnaja, "Vladel'českie zapisi na knigach iz sobranija Andžeja Kucharskogo", *Visnyk ONU: Bibliotekoznavstvo, bibliografjoznavstvo, knyhoznavstvo* 20, nr 1 (2015): 49–65.

förekommer anteckningar och understrykningar. På många sidor hittar vi kommentarer gjorda av Klostermann själv. Han brukar använda blyertspenna för sina understrykningar och kommentarer. I några få fall skriver han sin namnteckning med bläck men oftast gör han det med blyerts på titelbladet. Han signerar dock inte alla böcker.

En del böcker har fått en ny bindning i Göteborg, oftast hos bokbindare Ella Kranz (1904–1956). Hennes halvklotband utmärker sig med fina papper med tidstypiskt geometriskt ornament som användes för pärmar och ryggtitel, antingen präglad med guld eller handskreven med bläck. Några böcker har bindning gjord vid Basels universitetsbibliotek som också är en variant av halvklotband med ryggtitel som är handskreven med bläck.

Böcker ur Fritz Liebs samling i Klostermannsamlingen

Ett stort antal böcker i samlingen, 90 stycken, har stämpel ”Bibliothek Fritz Lieb”. Fritz Lieb (1892–1970) är en schweizisk professor i teologi och kyrkohistoria, slavist, orientalist, geolog och passionerad boksamlare. Lieb publicerar över 200 vetenskapliga arbeten; han är ett etablerat namn inom Rysslandsstudier.³² Klostermann känner till hans arbeten och har flera av dessa i sin samling. Det är mycket möjligt att Klostermann känner Lieb personligen men det finns inte några belägg för detta.

Lieb får sitt intresse för ryska språket och litteraturen under studier vid universitetet i Berlin. Han fascineras av den ryska revolutionens ideal, fast Lenins politik attraherar honom inte. Hans egna åsikter och forskningsintressen ligger i linje med Leonard Ragaz (1868–1945), grundare av den religiösa socialismen, som också är Liebs lärare 1916. Lieb är politiskt engagerad, en passionerad talare; en vän beskriver honom som ”en blandning av Luther och Rabelais”³³. Som student blir han vald till ordförande för Jungen Sozialisten. Han är redaktör för tidskriften *Vorwärts* ’Framåt’. År 1920 bidrar han till grundandet av Kommunistpartiet i Schweiz, även om han senare tar avstånd ifrån detta parti.

År 1929 tack vare hjälp från sin lärare och vän Karl Barth (1886–1968) utses Lieb till extraordinär professor i teologi vid universitet i Bonn där

32 Martin Rohkrämer, ”Bibliographie Fritz Lieb”, i *Sophia und Historie*, av Fritz Lieb, red. Martin Rohkrämer (Zürich: EVZ-Verlag, 1962), 356–369.

33 R. M. Davison, ”The Lieb collection in Basel University Library”, *Solanus*, nr 15 (July 1980): 1–11.

han undervisar i ämnena östlig kristendom och rysk idéhistoria fram till 1933. När nationalsocialisterna kommer till makten blir Lieb anklagad för russofili. Han emigrerar till Frankrike, staden Clamart i närheten av Paris, där han bor under perioden 1934–1936. Lieb fortsätter att vara aktiv som författare, han publicerar många artiklar i både tysk- och emigrantpress, grundar Freie deutsche Akademie med stab i sitt eget hus. Hans hem är öppet för många emigranter, bland annat de ryska filosoferna Sergej Bulgakov, Nikolaj Berdjaev, Aleksej Remizov och Georgij Florovskij. Tillsammans med Berdjaev och teologen Paul Schulz ger han ut tidskriften *Orient und Occident*, 1929–1936. 1936 återvänder han till Universitetet i Basel som professor i teologi, historia och dogmatik; han är en tid även ledare för slaviska studier vid detta lärosäte. Under andra världskriget samarbetar han med franska motståndsrörelsen.³⁴

Fritz Lieb börjar samla ryska böcker på 1920-talet. Som privat-docent vid universitetet i Basel från och med 1924, reser han för att föreläsa i flera europeiska länder, bland annat Litauen och Estland. Under sina resor köper han många böcker, skrivna såväl på ryska som på andra slaviska språk. Under åren efter oktoberrevolutionen läggs många religiösa institutioner ner i Ryssland. Dessa institutioners bibliotek skingras och säljs via diverse antikvariathandel. Många bibliotek gallrar religiös litteratur som inaktuell. Man kan se stämplrar från sådana bibliotek i Klostermannsamlingen, som *Biblioteka Moskovskoj Duchovnoj Akademii* 'Moskvas teologiska akademis bibliotek', *Biblioteka Kievskoj Duchovnoj Seminarii* 'Kievs teologiska seminariums bibliotek', *Moskovskaja central'naja public'naja biblioteka* 'Moskvas centrala offentliga bibliotek', samt *Biblioteka vysšich ženskich kursov* 'Högre utbildning för kvinnors bibliotek' i Odessa. Det finns även en hel del böcker som har stämplrar från privata samlingar, som *Biblioteka protoiereja I.I. Vostokova* 'Protoierej I.I. Vostokovs bibliotek', [Biblioteka] *Attij Petrovič Attin* 'Attij Petrovič Attins bibliotek', *Biblioteka M.K. Lemke* 'M.K. Lemkes bibliotek', med flera.

Idéhistorikern Eugène Porret beskriver sitt första möte med Lieb i inledningen till boken *Sophia und Historie* som innehåller utvalda texter om östlig och västlig andlig historia:

34 Helena Kanyar-Becker och Francine-Dominique Liechtenhan, "La collection Lieb à la bibliothèque de l'Université de Bâle", *Cahiers du monde russe* 40, nr 4 (1999): 797–800.

Quand je le rencontrai pour la première fois à Clamart, il était naturellement dans sa bibliothèque, unique au monde, car elle contient une quantité d'ouvrages russes introuvables qui proviennent des couvents saccagés par les bolcheviks. Il a acheté ces livres à des antiquaires de toute l'Europe et de la Russie même. Chance inouïe, sinon une partie du trésor intellectuel de l'ancienne Russie aurait été perdue. Fritz Lieb a consacré plusieurs dizaines de milliers de francs à ce sauvetage.³⁵

I samma antologi finns även Fritz Liebs egen artikel, där han beskriver hur han börjar samla böcker på 1920-talet, i samband med att hans intresse för Ryssland växer och hans kunskap i ryska språket utvecklas.³⁶ Artikeln innehåller en tematisk indelning som Lieb använder i sitt bibliotek. Den omfattar 23 stora indelningar som betecknas med versaler och gemener. Liebs biograf Helena Kanyar diskuterar denna systematiska uppdelning i sin artikel om Liebs boksamling.³⁷ På Basels universitetsbibliotek görs ytterligare en förteckning som delvis finns i tryckt form och delvis i bibliotekets elektroniska katalog. Placeringen i Liebs samling finns kvar i böckerna, oftast skriven med blyerts, till exempel "150 L a" som står för "Russisches Sektenwesen, Raskol".

Liebs samling omfattar monografier och periodika rörande religion, filosofi och historia samt handskrifter. Hans personarkiv innehåller bland annat korrespondens med Nikolaj Berdjajev, Berthold Brecht, Dmitrij Čiževskij med flera. 1951 donerar han sin boksamling om cirka 12 000 band, till Universitetet i Basel. Han hjälper till med katalogiseringen av samlingen och fortsätter komplettera den fram till sin bortgång. Samlingen kompletteras ytterligare efter Fritz Liebs frus, Ruth Lieb-Staehelins (1900–1986), bortgång. Universitetsbiblioteket i Basel säljer dubletter, vilket ger Rolf Klostermann möjligheten att börja köpa böcker från denna samling.

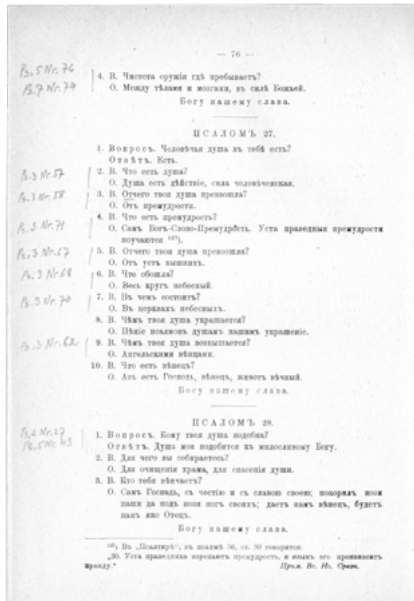
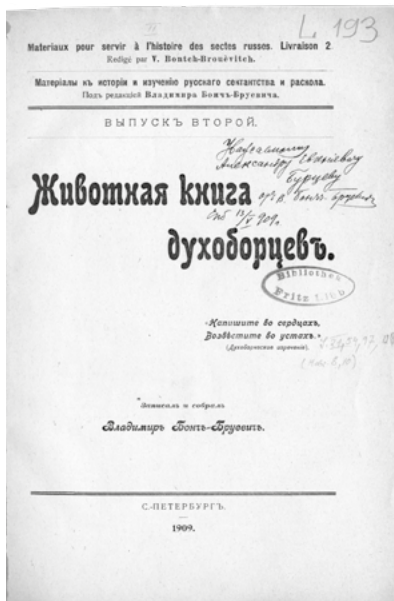
Ett intressant exemplar i Klostermannsamlingen, som har tidigare proveniens från Fritz Liebs boksamling, är *Materialy k istorii i izučeniju russkago sektanstva i raskola: Materiaux pour servir à l'histoire des sectes russes* 'Material rörande historien och utforskningen av ryska sekter och schism', utgiven

35 Eugène Porret, "Biographie Fritz Lieb", i *Sophia und Historie*, av Fritz Lieb, red. Martin Rohkrämer (Zürich: EVZ-Verlag, 1962), 4–5.

36 Fritz Lieb, "Die russisch-slavische Bibliothek in der Universitätsbibliothek Basel", i *Sophia und Historie*, av Fritz Lieb, red. Martin Rohkrämer (Zürich: EVZ-Verlag, 1962), 19–24.

37 Helena Kanyar, "Fritz Lieb und seine russisch-slavische Bibliothek", *Zeitschrift für Slavische Philologie* 50, nr 1 (1990): 80–89.

av Vladimir Bonč-Bruevič (Sankt Peterburg, 1908–1910). Band 2 i denna publikation innehåller textutgåvan av en psalmbok tillhörande sekten *Duchoborcy* 'Andliga kämpar'. Boken har titeln *Životnaja kniga duchoborcev* 'Andliga kämparnas Livets bok'. Förutom en stämpel och signum från Liebs bibliotek har bandet en dedikation från redaktören till exemplarets tidigare ägare, den kände peterburgsbibliofilen, bibliotekarien, boksamlaren och utgivaren Aleksandr Evgenievič Burcev (1869–1938).

Životnaja kniga duchoborcev 'Andliga kämparnas Livets bok' (Vladimir Bonč-Bruevič, Sankt Peterburg, 1909) och Klostermanns anteckningar i den. (s. 76).

Burcev har en stor samling av rara böcker, autografer, brev och konst; han är en känd mecenat som ger sitt stöd till många ryska konstnärer. Hans eget intresse är norra Ryssland, därför åker han runt och samlar böcker, folklore och etnografiska objekt. Efter revolutionen är hans öde så typiskt och mycket tragiskt. Under den nya regimens första år blir hans hus exproprierat och han blir tvungen att sälja stora delar av samlingarna. Hans bekantskap med höga tjänstemän inom den nya regeringen – Gor'kij, Lunačarskij och Bonč-Bruevič – hjälper inte honom från repressalierna. Han anklagas för

att vara finsk spion, eftersom hans mamma och andra släktingar har hamnat i Finland och naturligtvis brevväxlar han med dem. Burcev, hans fru och dotter förvisas till Astrachan 1935, och makarna döms och avrättas 1938. År 1963 får de återupprättelse. En del av hans arkiv finns nu i Arkivet för litteratur och konst i Moskva, och en del av hans boksamling finns på Det statliga historiska biblioteket i Moskva som håller hans minne vid liv genom att bland annat organisera utställningar om honom.

I exemplaret av 'Andliga kämparnas Livets bok', som tillhörde Burcev, gör Rolf Klostermann ett stort antal anteckningar. I inledningen till boken skriver redaktören Vladimir Bonč-Bruevič att 'Andliga kämparnas Livets bok' aldrig funnits i skriftlig form utan överförs muntligt från en generation till nästa. Många avsnitt från andra heliga skrifter används i boken. Utgåvans redaktör har vid utgivningen inte möjlighet att identifiera alla dessa textlån utan han ber i inledningen sina läsare att hjälpa till att fastställa primärkällorna. Detta gör Klostermann i sitt exemplar, där han med stor noggrannhet antecknar psalmnummer (se bilden ovan).

Christliches Gesangbuch – en bok för tyskar i Ryssland

I slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet välkomnas kunniga tyska hantverkare av olika professioner till Ryssland. De ryska regenterna utfärdar särskilda förordningar, enligt vilka tyskarna som flyttar dit får gratis mark för jordbruk och en del andra privilegier för att utöva handel och hantverk.

Christliches Gesangbuch trycks av Karl Kray 1823 i Sankt Petersburg³⁸ och tillhör kategorin äldre tryck, det vill säga böcker som ges ut under perioden 1450–1830. Boken består av 892 sidor (XII, 804, 74, [2]).³⁹ Exemplaret har inte någon Klostermanns signatur, däremot finns det ägarinitialer på främre pärmen, "E. J.", tryckta i guld. På baksidan av försättsbladet finns flera ägarinskriftioner, skrivna av olika händer, med flera namn och datum, som till exempel "Elisabet Anna Juhl", vars namn troligast står bakom initialerna på främre pärmen.⁴⁰ Bindningen är mycket fin, med gyllene ram på främre

38 På titelbladet står angivet: Gedruckt und zu haben bei Karl Kray in der kleinen Morskoi; Odessa, zu haben bei Alphonsus Collin, Buchhandler. Bokens censor är Karl Karlovič Pol'.

39 För utförlig bibliografisk information om utgåvan se: Ryska Statsbiblioteket, <https://search.rsl.ru/ru/cord/01002360462>; WorldCat, https://www.worldcat.org/title/christliches-gesangbuch/oclc/993847076&crefer=brief_results.

40 Det finns organiskt material bevarat mellan bladen: ett mörkt hårstrå och ett torkat blad finns mellan s. 672 och s. 673, ett annat torkat blad finns mellan s. 254 och s. 255.

Christliches
Gesangbuch.

St. Petersburg 1823.
Gedruckt und zu haben bei Karl Kray in der kleinen Moröfki.

.....
O d e s s a,
zu haben bei Alphonfus Collin, Buchhändler.

och bakre pärm och med marmorerade sidor. Bindningens papper har år 1820 som vattenmärke, vilket innebär att detta är en samtida bindning. På försättsbladet finns prisuppgifter, ”4,50 thul”. Exemplet är i behov av vård.

Främre pärm av *Christliches Gesangbuch*.

Christliches Gesangbuch är en gedigen psalmsamling som innehåller 1022 psalmer och är försedd med innehållsförteckning efter ämne, sångregister och en erratalista. Före psalmerna anges deras melodi och efter texterna anges ordförklaring samt hänvisningar till ställen i Bibeln som omnämns i texten. En Psalmbok brukar ofta ges som konfirmationsgåva. ”Psalmboken var inte vilken bok som helst. Den var en personlig egendom och hörde samtidigt till den sakrala sfären”.⁴¹ Utgåvan som vi diskuterar här, och de särskilda inskriptionerna, avspeglar den tyska diasporans församlingsliv i Sankt Petersburg. Detta är ett gåvoexemplar till konfirmationsdagen, försett med ett fint stilrent band av svart skinn. Texten är tryckt med fraktur på fint papper. Genom att studera tekniken som används för att trycka boken och binda exemplet kan vi se hur boktryckaren och en anonym bokbindare

41 Nils-Arvid Bringéus, ”Gävoboken: Om psalmboken som folkbok”, i *Svenska landsmål och svenskt folkliv* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien, 2003), 89.

ackumulerar seklers kunskap om bokproduktion och tar den med sig till ett nytt land och en ny tid. Per Cullhed skriver i ”Boken som vittne om sin tid”:

Materialet och kodikologi bygger på direkta fakta som kan utläsas ur ett material eller teknik, men resultatet av detta, sammanvävningen av observationer, gör föremålet till en representant för sin tid. [...] Böcker är utmärkta monument över sin tid, och en äldre boksamling kan liknas vid en statypark eller varför inte ett Pompeji där grävandet i kulturlager ersatts av ett försiktigt fingrande, fotograferande, läsande och bläddrande som till sist gör det möjligt att ställa fram boken på en piedestal där den görs synlig och begriplig på fler sätt än bara genom sin text.⁴²

Dedikationen på försättsbladet innehåller födelsedatum och konfirmationsdatum, namn på konfirmand, namn på konfirmationsvittnen samt deras yrken, och namn på dop- och konfirmationsprästen. Ingen plats anges, inte heller namnet på den som skrev dedikationen. Det framgår dock att det är en av föräldrarna till konfirmanden. Dedikationen har troligen gjorts av en och samma hand även om handstilen varierar något mot slutet. Vissa bokstäver är skrivna på ett äldre sätt, men största delen av texten är skriven med tidsenlig stil. Det förekommer även några stavfel.

Dieses Gesangbuch ist zum Geschenk am Coformazon Tag für meine Jüngste Tochter Elisabeth Anna Juhl Sie erblickte das Licht der Welt, 1820, den 19te. Nofember, früh Morgens um ¼ auf 3 uhr getauft ist Sie den 5ten December 1820 Jahres Taufzeugen sind folgende Herr Friedrich Bieck. Kaufmann Herr Nikolaj Schultz Tapecir Madame Sprink, Parukenmacherin Mademoisell Catrina Girgensen = Tischlers Tochter getauf von Pastor ferrer Neumann. Comferimirt von Pastor Kohlraif der Sohn 1836 den 17ten Majj.

’Den här psalmboken är en present på konfirmationsdagen till min yngsta dotter Elisabeth Anna Juhl. Hon föddes den 19 november 1820, tidigt på morgonen klockan kvart i tre. Hon döptes den 5 december 1820. Dopvittnen är följande: Herr Friedrich Bieck, köpman, Herr Nikolaj Schultz,

42 Per Cullhed, ”Boken som vittne om sin tid – kodikologiska betraktelser över Johannes Freinsheims bokgåva till Johan Skytte”, i *Bokens materialitet: Bokhistoria och bibliografi: Bidrag till en konferens anordnad av Nordiskt nätverk för editionsfilologer, 14–16 september 2007*, red. Mats Malm, Barbro Ståhle Sjönell och Petra Söderlund (Stockholm: Svenska vitterhetssamfundet, 2009), 53.

tapetserare, Madame Sprink, perukmakerska, Mademoiselle Catrina Girgensen, snickarens dotter, döpt av Präst Neumann. Konfirmerad av Pastor Kohlraif, sonen, 17 maj 1836.’

Joseph Amadeus Kohlreiff (1806–1837) som omnämns i dedikationen är pastor i Sankt Mikaelns pastorat i Sankt Petersburg.⁴³ Den gemensamma tysk-estniska luthersk-evangeliska Den Helige Mikaelns församling i Sankt Petersburg grundas år 1731 och existerar fram till 1841. Den har ett församlingshem i Kadettkårens byggnad på ön Vasiljevskij i Sankt Petersburg där det sedan stadens grundande bor många tyskar av luthersk tro: handelsmän, militärer, diverse tjänstemän och studenter. År 1841 gav tsaren Nikolaj I (1796–1855) en order att flytta kyrkan till en privat byggnad. I och med detta delades församlingen i två, en tysk och en estnisk församling. Den tyska församlingen etablerade sin kyrka, Sankt Mikael, i ett privat hus på 3:e linjen på ön Vasiljevskij, och den estniska församlingen grundade kyrkan Sankt Johan.⁴⁴

Utgivaren Karl Kray d.ä. (1773 i Leipzig – 1832 i Sankt Petersburg) är ägare av ett tryckeri, en bokhandel och ett tyskt så kallat Leihbibliotek, lånebibliotek, en tysk uppfinning med stor spridning i Sankt Petersburg under slutet av 1800-talet. Böcker och särskilt noter lånas för en liten summa. Man kan även årsprenumerera på dessa lånebibliotek som många bokhandlare öppnar för att kunna överleva ekonomiskt. År 1814 öppnar Karl Kray ett tryckeri i Sankt Petersburg, i Bremmers hus på Isaakievskajatorget 197. År 1817 flyttar tryckeriet till gatan Malaja Morskaja 120, i doktor Frosts hem, där det finns fram till 1856. I tryckeriet trycks både böcker, periodika (bland annat tidningen *Russkij Invalid* ’Den ryska handikappade’) och noter.⁴⁵ Karl Kray ger ut flera polska författare och trycker den polska tidningen *Balamut Petersburgski*.⁴⁶ I november 1832 efter Krays bortgång tar hans son Karl Kray d.y. (1809–1874) över tryckeriet och fortsätter utgivningen fram

43 Joseph Schnurr, *Die Kirchen und das religiöse Leben der Russlanddeutschen-Evangelischer Teil* (Stuttgart: AER Verlag Landsmannschaft der Deutschen aus Russland, 1978), 152. Friedrich Bieck (1778–1838), köpman från Moskva, ligger begravet i Vvedenskoje kyrkogård i Moskva, se uppgifter och bilder i Find a grave: <https://sv.findagrave.com/memorial/123603828/friedrich-bieck>.

44 E. E. Knjazeva och G.F. Solov'eva, *Ljuterskije cerkvi i prichody Rossii XVIII–XX vv.: Istoričeskij spravočnik*, (Sankt Petersburg: Litera, 2001).

45 F. E. Purtov, "Nemeckie notoizdateli i nototorgovcy i muzykal'noe obrazovanie peterburgskogo obščestva konca XVIII- pervoj četverti XIX vekov", i *Notnye izdanija v muzykal'noj žizni Rossii: sbornik statej*, Vyp.4 (Sankt-Peterburg: RNB, 2013), 26–32.

46 G. Poćepko, "Kraj", i *Slownik Pracownikow Książki Polskiej*, (Warsawa, Łódź, 1972), 462.

till 1856. Karl Kray d.ä. betraktas som en av de bästa kvalitetstryckarna i Ryssland. Greven N.P. Rumjancev, som är boksamlare och utgivare, trycker sina böcker hos de bästa tryckarna i Moskva och Sankt Petersburg, bland annat hos Karl Kray.

Samarbete mellan utgivare och bokhandlare är vanligt förekommande under denna period av ekonomiska skäl. Bokhandlarna kallas koncessionärer och deras namn trycks på titelsidan. Alphonsus Collin är en schweizisk bokhandlare i Odessa, frimurare, som äger en bokhandel, tillsammans med ett lånebibliotek och en pappershandel. Hans verksamhet i Odessa startar 1819–1820 och den 30 juni 1820 får han titeln ”Handlare av första klass” i Odessa. Collin säljer främst böcker på franska som kommer från Marseille och andra franska hamnstäder.⁴⁷

På titelbladets revers i *Christliches Gesangbuch* står det: ”Zum Druf erlaubt...St.Peterssburg, den 16. Januar 1822. Carl von Poll, Zensor.” All bokproduktion och bokhandel i Ryska imperiet kontrolleras av censur. Den interna censuren bevakar allt som trycks i landet, på alla språk. Utländska censuren kontrollerar importerade böcker som säljs i bokhandeln. Dessutom finns det en särskild tillsynsmyndighet som övervakar om typograferna, biblioteken och bokhandeln följer lagen.⁴⁸ 1804 ställs censuren under förvaltning av utbildningsdepartementet. *Christliches Gesangbuchs* censor, adelsmannen Karl Karlovič von Pol’ studerar vid universitetet i Moskva. 1813–1820 tjänstgör han vid polisministeriet och 1821 blir han chef för 3:e avdelningen vid departementet för kyrkliga frågor. Samtidigt, den 1 september 1820 blir han utnämnd till censor vid den centrala kommissionen i Sankt-Petersburg. Från 1826 till 1827 är han censor vid den översta censurkommissionen.

Avslutande ord

Även om Klostermannsamlingen är fragmentarisk har böckerna, och inte minst deras provenienshistoria, potential för framtida forskning. Det är därför av vikt att förteckna, katalogisera och göra samlingen tillgänglig.

⁴⁷ A. I. Serkov, *Russkoe masonstvo: 1731–2000. Ėnciklopedičeskij slovar’*, (Moskva: ROSSPĖN, 2001), 409.

⁴⁸ N. A. Grinčenko, N. G. Patruševa och I. P. Fut, ”Cenzory Sankt-Peterbugra (1804–1917): (Annotirovannyj spisok)”, *Novoe literaturnoe obozrenie* 69, nr 5 (2004): 364–394.

Rolf Klostermanns forskningsintressen speglas i hans boksamling. Den är fortfarande aktuell och innehåller böcker av intresse för den nutida forskningen. Maria Pavlovnas brevväxling publicerades 2017 under titeln *Aleksandr I, Marija Pavlovna, Elizaveta Alekseevna: perepiska iz trech uglov 1804–1826* 'Alexander I, Marija Pavlovna, Elizaveta Alekseevna: brevväxling från tre håll 1804–1826', av E. Dmitrieva och F. Šedevi (Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2017). Innan dess publicerades en avhandling om sekterna i Ryssland, av Alexandr M. Etkind, *Chlyst: sekty, literatura i revoljutsija* (Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 1998). Klostermannsamlingen innehåller flera böcker som senare har blivit utgivna i andra upplagor eller som faksimilutgåvor. Bland dessa är verk av kyrkohistorikerna E.E. Golubinskij och V.G. Družinin, utgivna i den vetenskapliga serien *Slavistic printings and reprintings*, i slutet av 1960-talet.

När vi tänker tillbaka på dessa två boksamlare, Rolf Klostermann och Fritz Lieb, inser vi att deras samtida politiska verklighet förefaller som något oväsentligt, flytande, till och med störande. Det som står kvar, det som är bestående är deras forskning, deras kärlek för det skrivna ordet och deras fantastiska boksamlingar. En boksamling är, som alla fysiska ting, skör och tiden utsätter den för prövningar. Böckerna skadas eller försvinner, men boksamlingen påverkar alla som kommer i kontakt med den. Den del av Klostermanns boksamling som våra kollegor vid UB en gång räddade från försummelsen, ger oss en föreställning om Klostermanns liv och verk. Boksamlingen bevarar samtidigt minnet av flera andra personer och institutioner, andra boksamlingar och historiska händelser som har lämnat spår i diverse anteckningar och signaturer i samlingens exemplar.

Tack

Vi vill tacka alla som hjälpte oss i arbetet med detta kapitel och särskilt hjärtligt tack till Anders Larsson, Melanie Hellqvist, Heike Ullrich och Marina Goriounova.

Oppublicerade källor

GUB, Göteborgs universitetsbibliotek
Axel Boëthius papper H 80:30.

Publicerade källor och litteratur

- Aland, Kurt. "Klostermann, Erich". I *Neue Deutsche Biographie*. Vol. 12, 1979. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116234946.html>.
- Bazanov, Pëtr N. "Publishing houses of Duke Georgiy N. Leykhtenbergskiy "Grad Kitez" and "Detinets". *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv* 20, nr 3 (2014): 72–78.
- Berger, Heike Anke. *Deutsche Historikerinnen 1920–1970: Geschichte zwischen Wissenschaft und Politik*. Frankfurt: Campus, 2007.
- Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 4. Herzberg: Traugott Bautz, 1992.
- Bringéus, Nils-Arvid. "Gävoboken: Om psalmboken som folkbok". I *Svenska landsmål och svenskt folklied*, 89–116. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien, 2003.
- Burleigh, Michael. *Germany turns Eastwards: A study of 'Ostforschung' in the Third reich*. London: Pan, 2002.
- Chisamutdinov, Amir Aleksandrovič. *Russkaja slovesnost' v Šanchae*. Vladivostok: Izdatel'stvo Dal'nevostočnogo universiteta, 2014. <https://evols.library.manoa.hawaii.edu/handle/10524/47224>.
- . *Russkie literary-emigranty v Kitae: Materialy k slovarju (1-ja polovina XX v.)*. Vladivostok: Izdatel'stvo Dal'nevostočnogo universiteta, 2017. <https://evols.library.manoa.hawaii.edu/handle/10524/56907>.
- Cullhed, Per. "Boken som vittne om sin tid – kodikologiska betraktelser över Johannes Freinsheims bokgåva till Johan Skytte". I *Bokens materialitet: Bokhistoria och bibliografi: Bidrag till en konferens anordnad av Nordiskt nätverk för editionsfilologer, 14–16 september 2007*, redigerad av Mats Malm, Barbro Ståhle Sjönell och Petra Söderlund, 53–64. Stockholm: Svenska vitterhets-samfundet, 2009.
- Davison, R. M. "The Lieb collection in Basel university library". *Solanus*, nr 15 (July 1980): 1–11.
- von Detlef, Jena, och Susanne Concha Emmrich. "Von Maria Pawlowna zum heiligen Eugenios von Trapezunt. Auf Spuren des Slawisten und Kirchenhistorikers Robert Adolf Klostermann in Thüringen und Sweden". *Zeitschrift des Vereins für Thüringische geschichte* 61 (2007): 181–214.
- Förster, Frank. *Die "Wendenfrage" in der deutschen Ostforschung 1933–1945: Die Publikationsstelle Berlin-Dahlem und die Lausitzer Sorben*. Schriften des Sorbischen Instituts 43. Bautzen: Domowina, 2007.

- Granberg, Antoaneta, och Mirja Varpio. Church Slavonic books in Sweden: Gothenburg and Skara: Catalogue. *Slavica Gothoburgensia* 9. Gothenburg: University of Gothenburg, 2009. <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/21006>.
- Granberg, Antoaneta, Mirja Varpio, och Hans Åkerström. *Klostermann's Slavic collection at the Gothenburg University Library in Sweden*. *Acta Bibliothecae Universitatis Gothoburgensis* 29. Gothenburg: University of Gothenburg, 2008. <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/4743>.
- Grinčenko, N. A., N. G. Patruševa och I. P. Fut. "Cenzory Sankt-Peterbugra (1804–1917): (Annotirovannyj spisok)". *Novoe literaturnoe obozrenie* 69, nr 5 (2004): 364–394.
- Harnesk, Paul, red. *Vem är vem? Götaland, utom Skåne, Halland, Blekinge*. Stockholm: Vem är vem, 1965.
- Kanyar, Helena. "Fritz Lieb und seine russisch-slavische Bibliothek". *Zeitschrift für Slavische Philologie* 50, nr 1 (1990): 80–89.
- Kanyar-Becker, Helena, och Francine-Dominique Liechtenhan. "La collection Lieb à la bibliothèque de l'Université de Bâle". *Cahiers du monde russe et soviétique* 40, nr 4 (Octobre-décembre 1999): 797–800. https://www.persee.fr/doc/cmr_1252-6576_1999_num_40_4_1032.
- Knjazeva, E. E., och G. F. Solov'eva. *Ljuterskije cerkvi i prichody Rossii XVIII–XX vv.: Istoričeskij spravočnik*. Sankt Peresburg: Litera, 2001.
- Lesovaja, Irina V. "Častnaja knižnaja kollekcija: memorial'nyj aspekt". *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv* 19, nr 2 (2014): 82–86.
- Lieb, Fritz. "Die russisch-slavische Bibliothek in der Universitätsbibliothek Basel". I *Sophia und Historie*, av Fritz Lieb, 19–24. redigerad av Martin Rohkrämer. Zürich: EVZ-Verlag, 1962.
- Ljunggren, Magnus. *De slaviska språken i Göteborg*. Göteborg: Goteborgs universitet, 2014. <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/37698>.
- . "De slaviska språken." I Personliga tillbakablickar över ämnesområden vid Göteborgs universitet: Ämneshistorisk dokumentation vid Göteborgs universitet, 54–61. Seniorakademien Dokumentationsserie 4. Göteborg: Göteborgs universitet, 2016. <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/51554>.
- Počepko, G. "Kraj". I *Slownik Pracownikow Książki Polksiej*, 462. Warszawa, Łódź, 1972.
- Porret, Eugène. "Biographie Fritz Lieb". I *Sophia und Historie*, av Fritz Lieb, 3–12, redigerad av Martin Rohkrämer. Zürich: EVZ-Verlag, 1962.
- Purtov, F. E., "Nemeckie notoizdateli i nototorgovcy i muzykal'noe obrazovanie peterburgskogo obščestva konca XVIII- pervoj četverti XIX vekov". *Notnye izdanija v muzykal'noj žizni Rossii: sbornik statej*, Vyp. 4. Sankt-Peterburg: RNB, 2013: 26–32.

- Rohkrämer, Martin. "Bibliographie Fritz Lieb". I *Sophia und Historie*, av Fritz Lieb, 356–369, redigerad av Martin Rohkrämer. Zürich: EVZ-Verlag, 1962.
- Šelike, K.-M. "Iz istorii prepodavanija russkogo jazyka inostrancam: Russkij jazyk v Germanii (XIX – načalo XX vv.)". *Russkij jazyk za rubežom* nr 4 (60) (1979): 64–67.
- Serkov, A. I. *Russkoe masonstvo: 1731–2000. Ėnciklopedičeskij slovar'*. Moskva: ROSSPĖN, 2001.
- Svensk uppslagsbok*. Malmö, 1959.
- Schnurr, Joseph. *Die Kirchen und das religiöse Leben der Russlanddeutschen-Evangelischer Teil*. Stuttgart: AER Verlag Landsmannschaft der Deutschen aus Russland, 1978.
- Uppsala universitetsbibliotek. *Litteratur inom det slaviska språkområdet ur professor J. A. Lundells boksamling*: Förvärvat år 1941 och införlivad med Uppsala universitetsbibliotek. Uppsala, 1947.
- Velikodnaja, A. V. "Vladel'českie zapisi na knigach iz sobranija Andžeja Kucharskogo". *Visnyk ONU. Serija: Bibliotekoznavstvo, bibliografiznavstvo, knigoznavstvo* 20, nr 1 (2015): 49–65.